

СОЦІАЛЬНІ АРХЕТИПИ В КОНТЕКСТІ БЕЗПЕКИ СОЦІАЛЬНОЇ СИСТЕМИ

Принципово важливим напрямком у сучасних дослідженнях субстанціональних основ суспільств перехідного типу, включаючи їх культурно-цивілізаційний компонент, є аналіз проблеми архетипів¹. «Архетипи соціальної самосвідомості» перебувають сьогодні у полі зору численних дослідників багатьох гуманітарних галузей, зокрема, представників української наукової парадигми [1], що свідчить про безумовну актуальність цієї проблеми. Однак доцільно підкреслити, що саме поняття «архетип» досить міцно увійшло в науковий обіг, щоправда, наявність архетипів викликає серед дослідників неоднозначну реакцію. Деякі автори, наприклад, розглядають архетип як деяку «надособистісну ментальну матрицю», як «цілісні динамічні ментальні стереотипи групового досвіду». Визнаючи припустимість використання в наукових дослідженнях архетипів «самості», вказані автори вважають, що в гносеологічному плані архетип можна представити у вигляді «саморефлективної системи», в екзистенціальній площині — як «суб'єкт вибору, відповідальний за свою історію» [2, с.80]. Метою пропонованої статті є визначення місця й ролі соціальних архетипів для адекватності соціально-філософської рефлексії сутності феномена безпеки соціальної системи².

К.Г. Юнг вважав, що архетип — «це несвідома праформа, яка належить успадкованій психічній структурі: внаслідок цього вона може спонтанно заявляти про себе всюди» [3, с.92-93]. На його думку, архетипи являють собою найбільш древні і найбільш універсальні «думко-форми» людства. К.Г. Юнг тлумачив архетип як організуючий принцип, що стоїть за фізичними, біологічними і психологічними феноменами, і, отже, додавав йому особливого значення при розгляді не тільки чисто психологічних аспектів існування людини, але й соціально-політичного життя особистості як істоти суспільної. Архетипи, що являють собою деякі «мнемонічні відкладення», свого роду відбитки, «енграми», які розвинулися в результаті ущільнення незліченних, знову й знову повторюваних психічних переживань, виступають у реальному житті як апріорні, інстинктивні форми сприйняття й поведінки людей [4, с. 187, 190]. Уточнюючи дефініції, зазначимо, що архетип не входить у свідомість, оскільки він не даний людині в чуттєвому досвіді; водночас у свідомість входять «архетипічні образи», які виявляються за допомогою своєї міцї, відчуття сили, що перемагає людину [3, с.27].

К. Юнг вважав, що архетипи мають величезну владу над людьми. Він порівнював їх із річковим руслом, що визначає напрямок руху водяного потоку. За ствердженням дослідника

¹ Вперше поняття “архетип” було введено в науковий обіг засновником аналітичної психології швейцарським вченим Карлом Густавом Юнгом, який розглядав архетипи як колективно наслідувані форми сприйняття і розуміння, що самі по собі недоступні спогляданню. На різних етапах своєї творчості К. Юнг тлумачив архетипи по-різному: чи то в межах уявлень окультизму, гностицизму і творів “отців церкви”; чи то як деякий корелят інстинктів; чи то як “результат спонтанного породження образів інваріантними для всіх часів і народів нейродинамічними структурами мозку”; чи то в руслі гіпотези про роль рецесивних генів. Однак докорінний зміст архетипів за Юнгом залишався незмінним — це загальнолюдські першообрази, зміст колективного несвідомого, які притаманні не якійсь конкретній особистості, а суспільству, і мають міфологічний характер (загальна пам'ять людського роду, яка зберігається в тайниках людської душі).

² Тема цієї статті безпосередньо пов'язана з соціально-філософськими дослідженнями в межах комплексної цільової програми НДР “Соціально-філософські і філософсько-правові проблеми розвитку суспільства”, яку здійснює кафедра філософії Національної юридичної академії України ім. Ярослава Мудрого (державний реєстраційний номер 0186.0.070870), а також з науковими проблемами, над якими працює автор статті в межах дисертації на здобуття наукового ступеня доктора філософських наук.

творчості К. Юнга і його послідовника американського вченого В. Одайника, «могутні архетипи втілюють специфічний темперамент і досвід нації й у свою чергу формують її характер і поведінку». Саме вони, як вважає вслід за К. Юнгом В. Одайник, визначають психічну установку й соціальну поведінку індивіда й колективу [4, с.98, 142].

Проблема архетипів перебуває сьогодні в полі зору багатьох вчених. Поняття «архетип» активно використовується у психологічній науці, філософських, соціологічних, політологічних і культурологічних дослідженнях. З 1995 р. в Росії виходить філософсько-психологічний журнал «Архетип». Вже у першому номері цього видання Московської міжрегіональної психоаналітичної асоціації розпочата спроба визначення архетипів самосвідомості [5, с.68-75]. У ході викладу поглядів на цю проблему визначаємо архетип як «тенденцію психіки до формування певних образів», вважаючи при цьому, що самі архетипи носять бінарний характер і породжують протилежні за змістом образи [5, с.71].

Слід зазначити, що в смисл цього поняття різними дослідниками часто вкладається несумісний зміст, однак визнання особливого впливу архетипів на різні сторони людської діяльності отримує все більш широке визнання в сучасній науковій літературі; їхнє врахування й активне використання при аналізі складних теоретико-методологічних питань доводять велике евристичне значення досліджуваного феномена. Так, К. Касьянова використовує архетип як вихідне наукове поняття для характеристики історичної долі і духовної своєрідності народу. На відміну від К. Юнга і його послідовників, що розглядали архетип як «колективне несвідоме», як те ірраціональне, що складає об'єктивну сторону людської душі і має інстинктивну природу, К. Касьянова веде мову про «соціальні архетипи», які визначаються як «деякий набір предметів або ідей, що у свідомості кожного носія певної культури пов'язані з інтенсивно забарвленою гамою почуттів або емоцій» [6, с.32]. Дистанціюючись від юнгівського розуміння архетипу, вона вказує, що соціальні архетипи, існуючи у свідомості, виступають, проте, як несвідомі культурні структури, як ціннісні колективні уявлення, котрі сформувалися в народі протягом тисячоліть. При цьому формулюється важливе методологічне завдання, яке полягає в оцінці того, «наскільки несвідомі структури... є дійсно соціальними, а не обумовленими органічними, психофізіологічними особливостями людини, її генетикою або патологічними відхиленнями. Це — споконвічна проблема співвідношення генетичного й культурного в особистості, що хвилює психологів і фахівців суміжних галузей наук про людину» [6, с.73, 78, 92].

Ведучи мову про роль соціальних архетипів, К. Касьянова відзначає той факт, що архетип існує у свідомості людей на нерелексованому рівні і глибоко «вмонтований» у нього, в результаті чого він породжує такі імпульси, що, «як правило, набагато сильніші всього того, що може розбудити в психіці людини будь-який елемент розвиненої рефлексивної структури». Соціальні архетипи, на думку вказаного автора, лежать в основі «типових дій» людей, є матрицями «таких, що найчастіше зустрічаються, найінтимніших і важливих для нас систем відносин» [6, с.32, 73]. Соціальні архетипи, таким чином, виступають як вихідні елементи всієї системи соціальних відносин, властивих тим чи іншим етносам; визначаючи національний характер, вони, в результаті, впливають на історичну долю народів.

Виходячи з викладеного вище, можна стверджувати, що соціальні архетипи є тими своєрідними «фундаментальними соціальними константами», які складають стійку й довгострокову основу функціонування соціальної системи в її конкретному історичному вигляді. Про це свідчить глибинний вплив архетипів на загальну спрямованість екзистенціальних процесів у суспільстві, а також їхня безсумнівна стійкість. Сформувавшись протягом тисячоліть, вони зберігають силу свого впливу дійсно в історичних масштабах, принаймні в межах «осьового часу». Однак, якщо фундаментальні фізичні константи (гравітаційна постійна, постійна Планка, швидкість світла тощо) можуть бути визначені експериментально з досить високим ступенем точності, то соціальні константи не піддаються точним кількісним вимірам. Їхня оцінка має переважно умовляний характер, а головний вектор їхнього теоретичного аналізу спрямований на вивчення ціннісних основ, що зв'язують соціум у єдине ціле, додають йому життєздатності й стійкості, здатності до самозбереження й

саморозвитку.

Якщо під архетипом розуміти «ментальну матрицю», прарформу, що фіксує й відтворює стереотипи групового досвіду, то необхідно по-можливості більш точно визначитися із сутністю ментальності, яка складає основу архетипу. Це тим більше важливо тому, що самі поняття «менталітет» і «ментальність» в останні роки використовуються в літературі настільки широко, наскільки й довільно. Зокрема, ведуть мову про «революційний менталітет», «державну ментальність», «правову ментальність», «тоталітарний менталітет» тощо [7].

У вихідному своєму смислі поняття «менталітет», введене представниками історико-психологічного і культурно-антропологічного напрямків Л. Леві-Брюлем, Л. Февром, М. Блоком та іншими, означало наявність у представників тієї чи іншої національно-етнічної чи соціокультурної спільності деякого певного загального «розумового інструментарію», свого роду «психологічного оснащення», що дозволяє їм по-своєму сприймати й усвідомлювати своє природне і соціальне оточення, а також самих себе. Нині поняття «менталітет» використовується, як правило, для позначення властивостей і особливостей світосприймання й світорозуміння різних спільностей людей, специфічних якостей їхньої суспільної психології; а також як спосіб мислення, сукупність розумових навичок і духовних настанов, притаманних окремій людині або суспільній групі [8]. У будь-якому випадку мова йде про явище духовного життя, що визначає субстанціональні характеристики соціального буття.

Проблема співвідношення архетипів з ментальністю знайшла своє місце в спеціальних дослідженнях. Так, зокрема, у деяких працях аналіз специфічних властивостей ментальності безпосередньо узгоджується з наявністю в суспільстві культурних архетипів. Приймаючи їх як даність і не розкриваючи їхнього конкретного змісту, прибічники такого підходу виділяють чотири основні соціальні архетипи, кожний з яких відповідає певному «прошарку менталітету» у його загальній структурі, причому всі ці архетипи детермінуються, визначаються відповідними рівнями менталітету, складаючи в результаті «соціогенну матрицю відповідних суспільних груп і суспільних прошарків». У числі зазначених архетипів виділяється й політичний архетип, який, за виразом дослідників, «характеризує людей і субспільноти, орієнтовані на соціумний соціокультурний ціннісний світ»; в основі його «лежить соціальна рефлексивність», яка виводить зазначений архетип «за межі ритуального й традиційного світу» [9, с.73].

Дійсно, в основі архетипів можна знайти певний тип ментальності, пов'язаний з особливим сприйняттям і розумінням світу. Як відзначав свого часу К. Юнг, «архетипи суть типові способи розуміння, і всюди, де ми зустрічаємо однакові і такі, що регулярно відновляються, способи розуміння, ми маємо справу з архетипами» [3, с. 27]. Отже, архетип знаходить свій прояв не тільки на рівні почуттів і вчинків людей, але й на рівні сприйняття того, що відбувається.

Архетип, виражений як своєрідний «стереотип колективного досвіду», існуючи на «нерефлексованому рівні», є способом сприйняття зовнішніх впливів і відповіді на них. Це — стійкий спосіб колективних реакцій на явища політичної дійсності, що відображають і виражають культурно-цивілізаційну природу і психологічні особливості певного людського співтовариства. Специфічний характер цих рефлексій залежить, насамперед, від способу світорозуміння й світосприймання, характерного для того чи іншого соціуму, тобто від властивого йому менталітету. У ньому закладені як типові психологічні установки й реакції, так і накопичені всім попереднім розвитком ціннісні орієнтації.

Початково сформована психологічна «база» здійснює далі вирішальний вплив на наступний вибір системи культурних цінностей і орієнтацій. Так, на думку К. Юнга, людина, володіючи як істота суспільна соціальним інстинктом, набуває вже на примітивній стадії складний набір ритуалів, табу, класифікаційних систем і збереженого первинним колективом знання [4, с.193]. Цей соціальний інстинкт і виражає особливу спрямованість психіки людей на певну сукупність духовних цінностей. Так, не випадковим є вибір людьми системи релігійних цінностей, що є істотним компонентом культури як минулого, так і сьогодення. Яскравим прикладом тому є історичний факт прийняття в Київській Русі православ'я при князі

Володимирі в результаті зіставлення основних відомих у той час конфесій. Перевага, віддана нашими предками православ'ю з ряду відомих їм і можливих до прийняття релігій, коріниться, очевидно, насамперед в інтуїції, інстинктивному потязі до тих культурних цінностей, які відповідали психічному складу давньоруського (українського) народу.

У свою чергу культура суспільства впливає на психологію людей. Відомо, який могутній відбиток накладає та ж релігія не тільки на традиційні, широко розповсюджені в суспільстві морально-етичні принципи й норми, характер і способи виробництва матеріальних і духовних цінностей, але й на поведінку, суспільну психологію народу¹. Таким чином, ментальність втілює в собі два начала: природно-психологічне й ціннісне, яке виражає домінуючий тип культури. У такому вигляді вона формує домінуючі соціальні архетипи, що виростають з неї.

Проблема архетипів як соціальних констант, урахування яких складає неодмінну умову ефективності державної діяльності, спрямованої на забезпечення безпеки особистості, суспільства й держави, окрім інших моментів полягає в пошуку конкретних проявів архетипів у повсякденній діяльності соціуму. Іншими словами, найважливішим завданням у межах аналізу взаємозв'язку соціальних архетипів і безпеки перехідного суспільства є вичленовування з безлічі різного роду факторів і явищ, що впливають на хід розвитку суспільних процесів, тих соціальних констант, орієнтація на які дає можливість забезпечити стабільність і рівновагу соціальної системи, її ефективний захист від загроз і небезпек.

Проблеми конкретних проявів архетипів неодноразово порушувалися різними авторами. Їхні оцінки й висновки становлять певний інтерес у контексті проблеми, яка розглядається в пропонованій статті. Так, К. Юнг у своїх висновках приходив до думки, що можливість наукового розуміння архетипу пов'язана з багаторазовими спостереженнями й аналізом світової літератури. Він вважав, зокрема, що «велике мистецтво завжди запліднювалося міфами», пов'язаними з «несвідомим символічним процесом»; у них споконвічно відображаються прояви людського духу. Вчений вважав також, що архетип, згідно зі своєю інстинктивною природою, лежить в основі почуттєво забарвлених комплексів, є реальною психічною передумовою релігійних поглядів і виявляється в релігійних переконаннях. Будучи явищем об'єктивним, вони «заявляють про себе у формі неприйнятних свідомості почуттів, емоцій, імпульсів і сновидінь, які відбуваються ненавмисне, але до влади яких людина потрапляє об'єктивно» [3, с.92-93, 154, 165].

Послідовники К. Юнга знаходять реальні прояви архетипів у соціальній поведінці людей, а також у релігії й культурі, підкреслюючи при цьому важливість уважного ставлення до архетипів і вміння розпізнавати їх для практичної діяльності й подолання небезпек. «Тільки свідоме ставлення до архетипів і вміння розпізнавати їхні характерні ознаки, — пише В. Одайник, — може бути гарантією того, що їхній корисний зміст отримає об'єктивне вираження, а небезпечні властивості будуть приборкані і поставлені під контроль» [4, с.142].

Соціальні архетипи безпосередньо пов'язані з національною психологією і знаходять своє конкретне вираження в національних традиціях і культурі. Традиція виступає як вираження архетипічного в суспільному житті, а тому і як міра стійкості соціальної системи. Згадаймо судження Л.М. Гумільова, що антиентропійний процес у суспільстві «регулюється керуючими системами, які використовують запаси інформації, що передаються у спадщину. Роль керуючих систем відіграє традиція, що однаково взаємодіє із суспільною й природною формою руху матерії» [10, с. 103]. Соціальні архетипи часто пов'язуються як з «побутовою культурою соціальної взаємодії», так і зі «звичними цінностями, які не обговорюються», з «писаним правом», а також з ідеологією [9, с. 73-74]. Незважаючи на значні розбіжності у розумінні видів прояву соціальних архетипів, цілком очевидно, що в більшості випадків автори досліджень у цій галузі звертаються до традиції як до провідної складової розглянутих феноменів.

К. Касьянова у своєму дослідженні обґрунтовано зауважує, що соціальні архетипи можна розглядати як «почуття-уявлення в національному характері», вважає їх тими елементами, які вкорінені в «національній душі» [6, с.32, 117]. При уважному розгляді виявляється, що

¹ Науково і яскраво цей вплив показаний у відомій роботі М.Вебера «Протестантська етика і дух капіталізму».

соціальне цілепокладення, яке безпосередньо пов'язане з архетипами, знаходить своє підґрунтя в культурі суспільства, в його історії. Цікаво і те, що прихильність до традицій, постійне звертання до минулого є істотною рисою українського національного характеру, а сам український народ виступає як носій і охоронець національної пам'яті. Усе наведене вище спонукає до пошуку типових проявів архетипів у сфері традицій, що виявляються, насамперед, у національному характері й культурі. Це дозволяє, зокрема, ще раз звернутися до двох основних складових розглянутих явищ (природно-психологічних і культурно-ціннісних), які лежать в основі соціальних архетипів.

Як уже відзначалося вище, архетипи містять у собі глибинні властивості сприйняття світу тими чи іншими соціальними спільностями, у тому числі великими етнонаціональними групами. Не випадково одні й ті ж події в житті по-різному сприймаються різними народами. По-різному реагують етносоціальні спільності на загрози безпеці, на ті чи інші соціально-політичні конфлікти, не однаково вони витримують тягар соціально-економічних криз; їхнє ставлення до ролі держави в регулюванні суспільних процесів може відрізнятись дуже принципово; різним є сприйняття в очах народів політичних лідерів, розуміння їхнього місця в соціально-політичному житті. Ця «неоднаковість» у сприйнятті й поведінці людей і є, насамперед, результатом впливу соціальних архетипів. Слід зазначити також, що способи сприйняття навколишньої дійсності залишаються принципово незмінними протягом тривалого історичного часу. Так, наприклад, і сьогодні мова може йти про специфіку ціннісного християнського світорозуміння й світовідчуження, що виникло ще в середині I ст. до н.е. У найбільш цілісному вигляді архетипи реалізуються і виявляються в історично визначених культурно-цивілізаційних утвореннях, які є довгостроковими й стабільними феноменами. Отже, архетипи виступають як такі стійкі сутності, що визначають основи різних соціальних спільностей і додають їм особливих неповторних якостей і рис.

Як уже відзначалося, архетипи найяскравіше виявляють себе в традиціях. Саме через традицію закріплюється й зберігається самобутність культур, виражаються якості суспільної психології народів, їхні релігійні почуття, виявляється ставлення людини до природи тощо. Таким чином, можна вести мову про культурні й політичні архетипи, виробничі архетипи, архетипи поведінки, моралі, екологічні (як спосіб стосунків людини з природою) та інші архетипи, що виявляються й реалізуються у відповідних традиційних формах людської діяльності. Як відзначав К. Юнг, «архетипів є рівно стільки, скільки є типових життєвих ситуацій» [3, с.78]. У своїй сукупності соціальні архетипи (константи) складають те своєрідне «ядро» народу, нації, руйнування якого призводить до втрати стійкості людського співтовариства і врешті-решт, до його розпаду.

Отже, конкретні прояви архетипів фіксуються в традиціях. Варто підкреслити при цьому, що традиція виявляє себе не як деякий національний колорит, особливість чи етнографічна своєрідність того чи іншого народу, а насамперед як явище, типове для певного соціуму. Традиція — це явище наступності в часі. Для неї характерна повторюваність, історична стійкість, об'єктивність. Традиція, у якій виражається соціальний архетип, є величезною силою. «Люди самі роблять свою історію, — писав К. Маркс, — але вони роблять її не так, як їм хочеться, а за обставин, що не самі вони вибрали, а які безпосередньо є в наявності, дані їм і перейшли від минулого» [11, с.119]. Сила, стійкість і об'єктивність традицій вимагає відповідного до них ставлення. Як справедливо відзначається в одному з досліджень, «міжнародний досвід свідчить, що зіткнення політики і політичних рішень із традиціями найчастіше закінчується перемогою традицій, у всякому разі, знеціненням політичного рішення» [12, с.139].

У своєму концентрованому вигляді архетипи закріплюються в культурі суспільства, яка, безсумнівно, являє собою специфічно-інтегративне явище, що розкриває якісну сторону соціальної реальності. У культурі, немов у фокусі, виявляються як процес виробництва, так і характер цінностей, які склалися в суспільстві, відносини, що виникають у цьому процесі, способи освоєння національної спадщини, поширення й передачі інформації і культурних цінностей. Культура виражає якість суспільного життя, тому вона не може бути виявлена за

допомогою виключно кількісних характеристик. Отже, судження про «високий» чи «низький» рівень культури не завжди є коректними з точки зору науки і мають потребу в уточненні. Мова повинна йти, насамперед, про конкретні типи культури, оскільки соціальні архетипи як фундаментальні константи визначають якісний стан не тільки соціальної сфери, але і всієї соціальної системи, відображають одну з найсуттєвіших сторін культурно-цивілізаційних основ суспільства.

Найважливішими складовими культури є індивідуальні настанови і групові орієнтації людей, сукупність поведінкових актів і життєвих моделей, зразків і способів суспільної діяльності. Вони містять у собі також історично сформовані суспільні інститути (як вираження творчості в соціальній сфері), а також принципи й усталені способи їхнього функціонування. Особливості функціонування соціальних інститутів суттєво залежать від укорінених у суспільстві архетипів. Оформляючись ззовні законами і домінуючою ідеологією, соціальні інститути водночас формуються зсередини, відповідно до стійких моделей поведінки на базі сформованих архетипів. В основі культури, безсумнівно, лежить система духовних цінностей, що відповідають змісту певного культурно-історичного типу суспільства. У соціальній системі постійні величини (константи) забезпечують стійкість перебігу складних і суперечливих процесів суспільного життя; їхнє збереження є гарантією цілісності й визначеності суспільних систем, умовою ефективності антиентропійних процесів.

Як уже відзначалося, стан стійкості соціальної системи стосовно зовнішніх і внутрішніх несприятливих впливів визначає й характеризує безпеку суспільства, особистості й держави. Тому забезпечення безпеки соціуму пов'язане, у першу чергу, з виявленням факторів соціальної визначеності й цілісності, вичленовуванням тих суспільних компонентів, захист яких є пріоритетним. Втрата визначеності й стійкості суспільної системи або іншої значної спільноти людей означає, насамперед, втрату нею своїх соціальних архетипів, розпад ядра цієї спільноти. Отже, суспільна та державна діяльність (політика) у сфері безпеки повинні бути зорієнтовані на опрацювання системи заходів для збереження й зміцнення постійних елементів, констант соціальності. Іншими словами, мова йде про діяльність, спрямовану на утримання якісної визначеності суспільної системи і її основних складових. Звідси випливає також, що та діяльність, яка ігнорує сформовані в суспільстві соціальні архетипи або спрямована на їхнє радикальне ламання, являє собою серйозну небезпеку, призводить до послаблення (руйнування) ядра відповідної соціальності, підриває основи безпеки особистості, суспільства й держави.

Підсумовуючи викладене, зазначимо, що складність проблеми, пов'язаної із соціальними константами взагалі й архетипами, які виявляють себе у сфері безпеки, зокрема, полягає, насамперед, у труднощах визначення й виділення тих явищ і типових рис суспільного життя, що виражають неповторні й невіддільні від певного народу якості. Почасті вирішення цієї проблеми лежить на шляху аналізу національного характеру народу як державотворчої нації, що виявляється в тих національних традиціях, які безпосередньо впливають на ефективність забезпечення національної безпеки.

Література

1. *Заздравнов А.П.* Динаміка менталітету в культурі сучасної України // Наукові записки Харківського військового університету. Соціальна філософія, педагогіка, психологія — Харків, 2002. — Вип. XIII. — С. 18-26; *Іванова Т.В.* Ментальность, культура, искусство // Общественные науки и современность. — 2002. — № 6. — С. 168-177; *Моїсєєва Н.І.* Особливості і характер ментальності українців // Наукові записки Харківського військового університету. Соціальна філософія, педагогіка, психологія — Харків, 1999. — Вип. IV. — С. 127-132; *Старовойт І.С.* Збіг і своєрідності західноєвропейської та української ментальностей: Філософсько-історичний аналіз. — Тернопіль, 1997.
2. *Ильин В.В., Панарин А.С., Бадковский Д.В.* Политическая антропология / Под ред. В.В.Ильина. — М., 1995.
3. *Юнг К.Г.* Аналитическая психология: прошлое и настоящее. — М., 1995.

4. *Одайник В.* Психология политики. Политические и социальные идеи Карла Густава Юнга. — СПб., 1996.
5. *Златопольский В.* Попытка экскурса в архетипы еврейского самосознания // Архетип. — 1995. — № 1.
6. *Касьянова К.* О русском национальном характере. — М., 1994.
7. *Белецкий М.И., Толыго А.К.* Национально-культурные и идеологические ориентации населения Украины // Полис. — 1998. — №4. — С. 74-89; *Моїсеєва Н.І.* Особливості і характер ментальності українців // Наукові записки Харківського військового університету. Соціальна філософія, педагогіка, психологія — Харків, 1999. — Вип. IV. — С. 127-132; *Дзьобань О.П., Ріпа О.Л.* Основні ознаки української національної правової ментальності // Право і безпека. — 2002. — № 2. — С.173-176; *Заздравнов А.П.* Динаміка менталітету в культурі сучасної України // Наукові записки Харківського військового університету. Соціальна філософія, педагогіка, психологія — Харків, 2002. — Вип. XIII. — С. 18-26.
8. Большой энциклопедический словарь. — 2-е изд., перераб. и доп. — М.; СПб., 1998.
9. *Мостовая И.В., Скорик А.П.* Архетипы и ориентиры российской ментальности // Политические исследования. — 1995. — № 4.
10. *Гумилев Л.Н.* Этногенез и биосфера Земли. — Ленинград, 1990.
11. *Маркс К.* Восемнадцатое брюмера Луи Бонапарта // К.Маркс, Ф.Энгельс. — Соч. — Т.8. — С.115-217.
12. *Матвеев Р.Ф.* Теоретическая и практическая политология. — М., 1993.

Надійшла до редакції 2.02.2005 р.